Hagia Sophia

Hagia Sophia (gr. Ἁγία Σοφία, *Aja Sofia*; tur. *Ayasofya*) – meczet w Stambule, a w przeszłości kolejno świątynia chrześcijańska i muzeum. Uważana za najwspanialszy obiekt architektury i budownictwa pierwszego tysiąclecia naszej ery[1].

Pierwotny budynek powstał jako **kościół Mądrości Bożej** (zwany też **Wielkim Kościołem**). Była najwyższą rangą świątynią w Cesarstwie Bizantyńskim, katedra patriarsza oraz miejsce modłów i koronacji cesarzy bizantyńskich, na przestrzeni wieków niedościgniony wzór świątyni doskonałej i niemal symbol Kościoła bizantyńskiego[2]. Ufundowana przez Justyniana I Wielkiego, w obecnym kształcie powstawała w okresie od 23 lutego 532 do 27 grudnia 537. Po zdobyciu Konstantynopola przez Turków w 1453 została zamieniona na meczet (wtedy dobudowano minarety). Świątynię miał przyćmić wybudowany w XVII wieku Błękitny Meczet.

Od 1934 do lipca 2020 świątynia pełniła rolę muzeum. Po decyzji sądu administracyjnego Turcji unieważniającego dekret z 1934 i decyzji prezydenta Recepa Tayyipa Erdoğana została ponownie zamieniona w meczet[3].

Spis treści

Historia

Opis

Mozaiki

Legendy

Wpływ

Przypisy

Linki zewnętrzne

Historia

Budowa pierwszego kościoła w formie bazyliki o drewnianym stropie została rozpoczęta już podczas panowania Konstantyna Wielkiego, w 326, i zakończona w 360 przez jego syna Konstancjusza II. Po zamieszkach w 404 kościół spłonął i został odbudowany w 415, podczas panowania Teodozjusza II. Świątynia znów została zniszczona 15 stycznia 532

Hagia Sophia

nr rej. :356; budowla wpisana na listę światowego dziedzictwa UNESCO

Hagia Sophia z dobudowanymi przez muzułmanów czterema minaretami

Państwo	Turcja
Miejscowość	Stambuł
Typ budynku	świątynia wschodniochrześcijańska (z przerwami od ok. 360–1453), meczet (1453–1934 i od 2020)
Styl architektoniczny	bizantyński
Wysokość całkowita	55,6 m
Rozpoczęcie budowy	ok. 325
Ukończenie budowy	ok. 360
Ważniejsze przebudowy	1453 (dobudowanie minaretów)
Zniszczono	404, 532
Odbudowano	415, 532–537

Położenie na mapie Stambułu

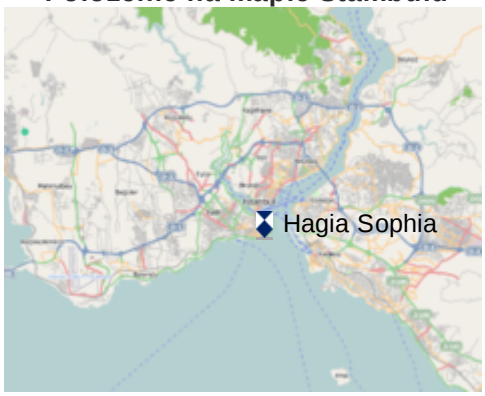

Położenie na mapie Turcji

podczas rewolty Nika. W tym samym roku Justynian I Wielki polecił inżynierowi i matematykowi Antemiuszowi z Tralles i architektowi Izydorowi z Miletu rozpocząć odbudowę. Według Prokopiusza z Cezarei cesarz brał czynny udział w planowaniu kościoła i rozwiązywaniu detali architektonicznych. Jak mówi legenda, cesarz czerpał inspiracje z rozmów prowadzonych z aniołem, zaś otwierając kościół w 537 miał powiedzieć: „Salomonie! Prześcignąłem Cię!" (Νενίκηκά σε Σολομών! – *Nenikeka se Solomon!*) – jednak według Anny Różyckiej-Bryzek słowa te przypisano cesarzowi dopiero w IX wieku[4].

41°00′31″N 28°58′48″E (https://tools.wmflabs.org/geohack/geohack.php?language=pl&pagename=Hagia_Sophia&params=41.008611111111_N_28.98_E)

Strona internetowa (https://muze.gen.tr/muze-detay/ayasofya)

W 558 kopuła kościoła zapadła się podczas trzęsienia ziemi, następnie zaś kościół wielokrotnie płonął, ale za każdym razem szybko go remontowano. Kolejnym ważnym wydarzeniem w historii Hagii Sophii był okres ikonoklazmu, gdy – począwszy od 726 – z polecenia Leona III niszczono wizerunki Jezusa Chrystusa, Marii z Nazaretu i świętych. Okres ten zakończyła na dobre w 843 cesarzowa Teodora, wdowa po Teofilu, będąca wówczas regentką w imieniu syna, Michała III.

Szkicowy przekrój

W 989 kopuła świątyni została po raz ostatni zburzona przez trzęsienie ziemi. Budowę nowej kopuły, zakończoną w 991, przeprowadził ormiański architekt Trdat.

Kościół został ograbiony i zbezczeszczony w 1204 przez rycerstwo zachodnie podczas IV krucjaty. Do odzyskania Konstantynopola w 1261, za panowania Michała VIII Paleologa, kościół służył katolikom.

Hagia Sophia nocą

Ostatnie nabożeństwo odbyło się 28 maja 1453, brali w nim udział zarówno prawosławni, jak i katoliccy obrońcy Konstantynopola. Tamten pamiętny wieczór tak opisuje Donald M. Nicol[5]:

> (...) Gdy zaczął zapadać wieczór, ludzie instynktownie udali się do kościoła Mądrości Bożej. Żołnierze trwali na swych posterunkach wzdłuż murów. Reszta, wszystko jedno – Grecy czy łacinnicy, tłoczyła się w wielkiej świątyni, zanosząc modły o oswobodzenie. Wspólny strach i niebezpieczeństwo sprawiły większy cud niż wszystkie sobory razem wzięte. Prawosławni biskupi, księża i mnisi, którzy zarzekali się głośno, że noga ich nie postanie w katedrze, póki nie oczyści się jej z rzymskiego skażenia, teraz podeszli do ołtarza, by połączyć się z katolickimi braćmi we wspólnej liturgii. Wśród celebransów znalazł się kardynał Izydor, którego wielu wiernych uważało za zdrajcę i heretyka.(...)

Nawa główna

W 1453 Turcy osmańscy zdobyli miasto, a sułtan Mehmed II zaraz po jego opanowaniu wydał rozkaz, aby Hagię Sophię natychmiast przekształcono w meczet. To do niej udał się na pierwszą piątkową modlitwę po zdobyciu miasta[6]. Turcy dokonali konserwacji i napraw nadwerężonej konstrukcji, m.in. poprzez budowę dodatkowych przypór[7] oraz rozpoczęli przystosowanie jej do funkcji meczetu. Wśród zmian należy wymienić zakrycie części chrześcijańskich mozaik, z wyjątkiem Matki Boskiej w apsydzie i serafinów w pendentywach, wyłożenie posadzki dywanami i budowę mihrabu, drewnianego minaretu i minbaru[6]. Dwa serafiny w pendentywach pozostały odkryte, ich twarze zakryto jednak metalowymi osłonami w kształcie gwiazd, a dwa pozostałe odtworzono jeszcze w okresie osmańskim, jednak w formie fresków[8]. Po osmańskim podboju wiele mozaik pozostało odsłoniętych i widocznych do XVIII wieku, a niektóre mozaiki mogły być zakryte na rozkaz sułtanów, chcących chronić je przed ortodoksyjnymi muzułmanami[9].

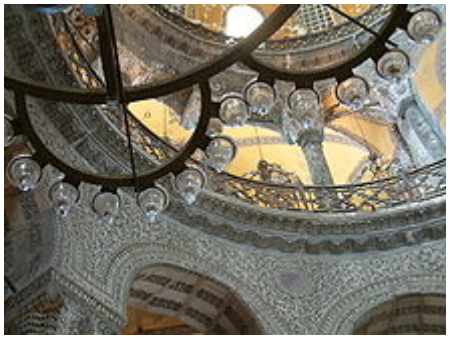
Muzułmańskie żyrandole z lampkami do składania życzeń

W XVI wieku kolejnych przeróbek dokonał architekt Mimar Sinan, który wzmocnił konstrukcję kopuły i zbudował murowane minarety[6], które oprócz funkcji religijnej miały także wzmacniać konstrukcję budynku[7]. Na przestrzeni wieków kompleks świątynny rozbudowywano i ozdabiano, dodając elementy takie jak biblioteka, loża sułtańska, medaliony z kaligrafowanymi imionami Mahometa i kalifów, mauzolea sułtanów, medresa, fontanna do ablucji[6] czy brązowe lampy po obu stronach mihrabu (prezent Sulejmana Wspaniałego). Hellenistyczne marmurowe sześciany przy głównym wejściu zostały natomiast sprowadzone z Pergamonu na polecenie Murada III. Medresa zbudowana za panowania Mehmeda II została rozebrana w XVII wieku, a odbudowano ją w XIX wieku. Resztki pierwszej medresy odkryto natomiast w czasie wykopalisk w 1982[7]. Ze względu na powstanie budowli jako świątyni chrześcijańskiej mihrab jest odchylony o 10° od osi budynku, by mógł wskazywać położenie Mekki.

Mihrab w miejscu dawnego ołtarza

Ornament wewnątrz

W latach 1847–1849 miał miejsce gruntowny remont, prowadzony pod nadzorem szwajcarskich architektów[7], braci Giuseppe i Gasparego Fossati[9]. W czasie prac odsłonięto i odrysowano zachowane mozaiki, po czym zatynkowano je z powrotem[6]. Bracia Fossati w czasie prac remontowych pozbawili mozaiki serafinów ich twarzy, a także odtworzyli dwie z czterech oryginalnych mozaik, które nie zachowały się do tamtych czasów[10]. W czasie tego remontu dodano także osiem wielkich medalionów z kaligrafią arabską, które Kazasker Izzet Efendi wykonał w miejsce starszych medialionów[11].

W 1894 Hagia Sophia poważnie ucierpiała w trzęsieniu ziemi, które zniszczyło część dekoracji[9].

Po upadku imperium osmańskiego Turcja stała się świecką republiką. W związku z tym Mustafa Kemal Atatürk w 1934 polecił, aby świątynia, która przez 916 lat służyła chrześcijanom, a przez 481 lat muzułmanom, została zmieniona w muzeum. Z posadzki zdjęto wówczas dywany, a ze ścian tynk, odsłaniając

niektóre mozaiki[6]. Odsłonięte zostały głównie mozaiki w górnych galeriach, natomiast te w głównej nawie pozostały w większości zakryte[11]. W 2009 usunięto metalowe gwiazdy zasłaniające twarze dwóch serafinów[8].

W 1979 podczas swojej pielgrzymki do Turcji Hagię Sofię odwiedził papież Jan Paweł II[12], w 2006 papież Benedykt XVI[13], a w 2014 uczynił to papież Franciszek[14].

W 2016, po raz pierwszy od dokonania w 1935 ustawowej sekularyzacji świątyni, muezin zaintonował w jej wnętrzu *ezan*, wezwanie muzułmanów do modlitwy. Wydarzenie było transmitowane na żywo przez telewizję państwową TRT. Przyjmuje się, że odejście od świeckości muzeum nastąpiło na polecenie prezydenta Recepa Erdoğana[15].

W lipcu 2020 sąd administracyjny w Turcji unieważnił dekret z 1934, przekształcający Hagię Sofię w muzeum. Po tej decyzji prezydent tego kraju wydał dokument stwierdzający, że od 24 lipca miejsce to na nowo będzie pełniło funkcję meczetu, czyli miejsca modlitwy muzułmanów. Przeciwko takiej decyzji protestowały władze USA, Francji i Grecji, a także Hieronim II, zwierzchnik greckiego Kościoła prawosławnego oraz Ekumeniczny Patriarcha Konstantynopola Bartłomiej I, duchowy zwierzchnik około 300 milionów prawosławnych na całym świecie. Smutek z powodu tej decyzji wyraził także papież Franciszek. Powodem licznych sprzeciwów w tej sprawie był fakt, że budowla powstała jako świątynia chrześcijańska, która do 1453 była miejscem kultu dla wyznawców chrześcijaństwa wschodniego (od XI w. prawosławnych)[16][17]. W pierwszym nabożeństwie 24 lipca 2020 wzięli udział prezydent Recep Erdoğan i członkowie rządu[18].

Opis

Kształt kościoła łączy w sobie cechy bazyliki i budowli na planie centralnym o wymiarach 71 × 77 m. Centralną część nawy środkowej przykrywa olbrzymia kopuła o średnicy podstawy wynoszącej 31,2 m na krótszej osi, zaś 32,8 m na dłuższej. Wysokość od posadzki do najwyższego punktu kopuły wynosi 55,6 m. Konstrukcja opiera się na czterech potężnych filarach, umieszczonych w narożach kwadratu, oraz 107 kolumnach. W wyznaczony przez filary kwadrat zostało wpisane koło – plan podstawy kopuły. Obciążenia przenoszone są przez cztery pendentywy. Jest to rozwiązanie typowe dla architektury bizantyjskiej. Wszystkie wcześniejsze kopuły opierały się całym obwodem na masywnych murach. Wprowadzona innowacja wywołała iluzję zawieszenia kopuły w powietrzu. Od wschodu i zachodu do kopuły przylegają dwie mniejsze półkopuły, przykrywające pozostałą powierzchnię nawy głównej. Jednocześnie wspierają one kopułę centralną. Filary wzmacniają dwie pary przypór, zbudowanych od południa i północy. Od zewnątrz kopuły zasłonięte są bębnami, w których umieszczono szeregi okien oświetlających wnętrze kościoła.

Oś wschód – zachód podkreślają podwójne rzędy kolumn, oddzielające nawy boczne z emporami od nawy głównej (*naosu*). Pod półkopułami nawy boczne od nawy głównej oddzielają także półkoliste eksedry. Nawy przykryto sklepieniami krzyżowymi a kolumny połączono arkadami. Kościół poprzedzają dwa narteksy – wewnętrzny i zewnętrzny otwarty na prostokątne portykowe atrium. Ma ono wymiary (ok. 60 × 40 m). W środku atrium znajdowała się niegdyś fontanna, zaś prowadzącymi stąd schodami dochodziło się do licznych wejść w fasadzie kościoła.

Do budowy kościoła użyto wiele drogich materiałów. Posadzki i bazy kolumn wykonano z ciemnoszarego marmuru. Do wykonania kolumn zastosowano w większości zielony marmur. Od nawy głównej eskedry oddzielone są kolumnami z czerwonego porfiru będące elementami spolium. Kapitele kolumn, nadłucza arkad i gzymsy oplata misterny relief o motywach roślinnych i geometrycznych. Wnętrze kopuły pokrywała złota mozaika, a na pendentywach umieszczono wielkie postacie cherubinów. Bogate było także wyposażenie kościoła. Według Anny Rózyckiej-Bryzek, składały się na nie[19]:

> (...)Pierwotne wyposażenie apsydy stanowił syntronon, ołtarz z cyborium o dachu piramidalnym, marmurowy templon znacznie wysunięty ku nawie, zdobny srebrnymi blachami na architrawie, zapewne z wyobrażeniem deesis, oraz solea wiodąca do świętych drzwi templonu do usytuowanej pod kopułą ambony, najpewniej eliptycznej z dwoma biegami schodów, również ozdobionymi srebrnymi płytami.(...)

W dniu 7 maja 558 kopuła zawaliła się podczas trzęsienia ziemi. Budowla została wzniesiona w szybkim tempie i na granicy wytrzymałości materiałów. Możliwe, że pośpiech spowodował zbyt szybkie obciążenie niewyschniętej zaprawy łączącej warstwy cegieł. Kopułę odbudował, jednocześnie ją podwyższając, Izydor Młodszy, bratanek Izydora z Miletu (prace zakończono w 563). Wewnątrz kopuły umieszczono krzyż, który później zastąpił wizerunek Chrystusa.

Więcej zmian wprowadzono po przekształceniu kościoła w meczet. Dodano wtedy wysokie minarety i liczne mauzolea, otaczające budowlę. Usunięto część mozaik i fresków, a pozostałe zamalowano. Z okresu osmańskiego pochodzi również osiem drewnianych medalionów, zawieszonych u podstawy kolumny. Są to doskonałe przykłady kaligrafii islamskiej. Umieszczono na nich osiem imion: Allaha, Mahometa, czterech pierwszych kalifów: Abu Bakra, Umara, Uthmana i Alego oraz dwóch wnuków Mahometa: Hasana i Husajna. W XVI wieku przywieziono z Miletu i ustawiono w świątyni dwa olbrzymie naczynia marmurowe, w których prawdopodobnie przechowywano oliwę do lamp.

W 1934, gdy meczet przekształcono w muzeum, rozpoczęto prace związane z odsłonięciem pierwotnego wystroju budynku.

Mozaiki

Pantokrator w wewnętrznym narteksie nad Bramą Cesarską

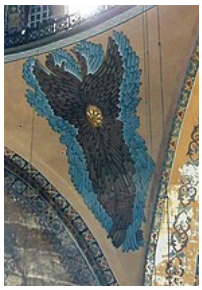

Cesarz Aleksander

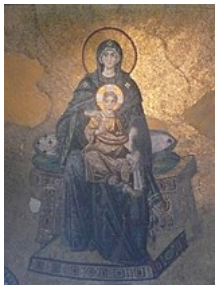

Matka Boska z Dzieciątkiem w głównej absydzie

Święty Jan Chryzostom

Całość mozaiki

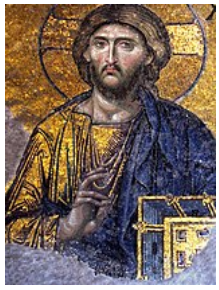

Pantokrator

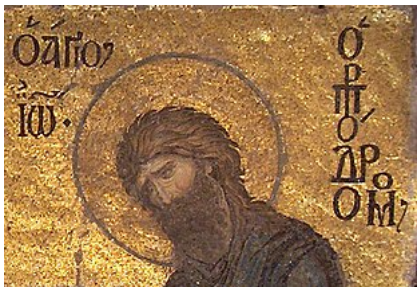

Jan Chrzciciel

Całość mozaiki

Maryja z Dzieciątkiem

Umieszczony za załomem Aleksy

Większość z istniejących obecnie mozaik powstała po okresie ikonoklazmu. Najpiękniejszymi są:

- Mozaika w tympanonie bramy cesarskiej.

Znajdująca się w wewnętrznym narteksie nad bramą cesarską mozaika, pochodzi z końca IX lub początku X wieku. Przedstawia ona Chrystusa Pantokratora, siedzącego na wysadzanym klejnotami tronie. Prawą ręką udziela On błogosławieństwa natomiast w lewej trzyma otwartą księgę. Widnieje w niej następująca inskrypcja „Pokój z Tobą, Ja jestem światłością świata", pochodząca z ewangelii świętego Jana. U stóp Chrystusa klęczy cesarz Leon VI Filozof. W medalionach po bokach Jezusa znajdują się wizerunki Najświętszej Marii Panny i Archanioła Gabriela. Mozaika ta symbolizuje wieczną władzę nadaną przez Chrystusa Cesarzom bizantyńskim.

- Mozaika nad wejściem południowo-zachodnim.

Ta pochodząca z 944 mozaika została ponownie odkryta w 1849 przez braci Fossatich w trakcie wykonywanego przez nich remontu świątyni. Znajduje się ona w wewnętrznym narteksie, nad wejściem południowo-zachodnim, naprzeciw mozaiki Pantokratora z cesarzem Leonem VI. Matka Boża siedzi na tronie bez oparcia, jej stopy zaś opierają się o piedestał wysadzany drogimi kamieniami. Dzieciątko Jezus siedzi na jej kolanie udzielając prawą ręką błogosławieństwa, a w lewej trzymając zwój. Postacie te otacza dwóch cesarzy. Po lewej stoi Konstantyn I Wielki który prezentuje Maryi model nowego miasta – Konstantynopola – po prawej zaś Justynian I Wielki prezentujący model Hagii Sophii.

- Wizerunki serafów w galerii.

W pendentywach znajdują się, pozbawione obecnie twarzy, wizerunki serafów. Zostały one odnowione w 1849 przez braci Fossati. Oni też zamalowali twarze aniołów. Obecnie w kościele znajdują się cztery wyobrażenia serafinów. Jednakże dwa z nich to namalowane przez braci Fossatich rekonstrukcje, gdyż oryginalne mozaiki nie zachowały się prawie wcale.

- Mozaika cesarza Aleksandra.

Mozaika przedstawiająca cesarza Aleksandra nie jest łatwa do odnalezienia dla osób po raz pierwszy odwiedzających Hagia Sophię. Została ona umieszczona na drugim piętrze w zacienionym narożniku sklepienia. Przedstawia ona cesarza Aleksandra w pełnym majestacie. Władca trzyma zwój w swojej prawej ręce natomiast w lewej jabłko królewskie. Rysunek sporządzony przez braci Fossatich dowodzi, że mozaika ta dotrwała do 1849. Na tej podstawie Thomas Whittemore, założyciel Amerykańskiego Instytutu Bizantologii, który wykonywał prace konserwatorskie przy mozaikach, przyjął, że została ona zniszczona przez trzęsienie ziemi w 1894. Jednakże osiem lat po jego śmierci – w 1958, mozaika ta została odnaleziona, głównie dzięki pracy badawczej Roberta Van Nice. W przeciwieństwie do większości innych mozaik, które po upadku Konstantynopola w 1453 zostały pokryte warstwą gipsu, mozaika przedstawiająca cesarza Aleksandra została dokładnie zamalowana. Utrudniło to znacznie jej odnalezienie, gdyż miejsce to nie wyróżniało się szczególnie od otoczenia. Mozaika została oczyszczona przez następcę Whittemora w Amerykańskim Instytucie Bizantologii – Ernesta J. W. Underwooda.

- Mozaika w apsydzie głównej.

W sklepieniu głównej absydy znajduje się wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus. Jest to pierwsza mozaika jak powstała w kościele po zakończeniu okresu ikonoklazmu. Została ona odsłonięta 29 marca 867 przez patriarchę Konstantynopola, Focjusza I Wielkiego, oraz dwóch współpanujących cesarzy: Michała III i Bazylego I. Uważa się, że jest to rekonstrukcja wcześniejszej, pochodzącej z VI wieku mozaiki, która została zniszczona w okresie ikonoklazmu. Maria siedzi na tronie bez oparcia, nogi trzyma na piedestale. Tak tron, jak

i piedestał ozdobione są drogimi kamieniami. Prawa dłoń Maryi spoczywa na prawym kolanie, zaś lewą przytrzymuje Jezusa, który gestem ręki udziela błogosławieństwa. Jak pisze Anna Różycka-Bryzek, mozaika ta świadczy o trwaniu nurtu klasycznego w sztuce konstantynopolitańskiej tego okresu[20].

- Mozaiki w północnym tympanonie.

Mozaiki północnego tympanonu przedstawiają różnych świętych. Zdołały dotrwać do naszych czasów dzięki swojemu położeniu, znacznie utrudniającemu dostępność. Dwaj święci: Jan Chryzostom i Patriarcha Ignacy I stoją odziani w białe szaty pokryte złotymi krzyżami, trzymając w rękach wysadzane drogimi kamieniami Pismo Święte. Dookoła postaci widnieją ich imiona zapisane po grecku. Mozaiki w innych tympanonach nie dotrwały niestety do naszych czasów. Prawdopodobną tego przyczyną są liczne trzęsienia ziemi, które nawiedzały miasto w ostatnich stuleciach.

- Mozaika Deesis

Deesis (po grecku 'Δέησις', co oznacza modlitwa). Mozaika znajduje się na galerii katedry. Pochodzi ona z XIII wieku. Została stworzona aby upamiętnić koniec użytkowania świątyni przez katolików, który trwał od 1204 do 1261. Mozaika przedstawia Chrystusa Pantokratora z Najświętszą Marią Panną po lewej i Janem Chrzcicielem po prawej stronie. Uważa się, że jest ona jednym z pierwszych przykładów renesansu bizantyńskiego.

- Mozaika cesarzowej Zoe.

„Mozaika cesarzowej Zoe" z XI wieku znajduje się w południowej galerii. W centralnej części mozaiki przedstawiono Chrystusa Pantokratora. Po lewej stronie umieszczono wizerunek cesarza Konstantyna IX Monomacha ofiarującego Jezusowi worek kosztowności. Po prawej stronie przedstawiono cesarzową Zoe trzymającą zwój. Ponad głową cesarza widnieje inskrypcja głosząca: „Konstantyn Monomach, pobożny władca Rzymian oraz sługa jedynego Boga Jezusa". Również nad głową cesarzowej znajduje się inskrypcja o treści: „Wielce pobożna cesarzowa Zoe". Ciekawostką jest, że twarz cesarza była dwukrotnie zmieniana, za każdym razem, gdy Zoe wychodziła ponownie za mąż.

- Mozaika Komnenów.

Na prawo od Mozaiki Zoe znajduje się pochodzące z 1122 przedstawienie Matki Boskiej z Dzieciątkiem w otoczeniu cesarza Jana II Komnena (po lewej) oraz jego żony Ireny. Cesarz trzyma w dłoniach woreczek prochu (symbol przemijania), natomiast cesarzowa zwój z proroctwem (akakię). Na prawo od nich, za załomem, widnieje ich syn Aleksy[21].

„Płacząca" kolumna

Legendy

Najbardziej znana kolumna kościoła zwana jest „płaczącą" lub „pocącą się". Na niej umieszczona jest stela Grzegorza Cudotwórcy.

Z kolumną wiąże się legenda. W „płaczącej" kolumnie znajduje się otwór, w który można włożyć kciuk. Jeśli pozostałymi palcami jesteśmy w stanie wykonać pełny obrót o 360°, a kciuk będzie lekko wilgotny, spełni się nasze życzenie.

Wpływ

Budowla stała się wzorem dla nowożytnych budowniczych meczetów. Bardzo wyraźnym podobieństwem w samym tylko Stambule cechują się:

- Meczet Sulejmana
- Błękitny Meczet
- Meczet Bajazyda
- Nowy Meczet
- Meczet Sultan Eyüp
- Meczet Fatih
- Meczet Ortaköy
- Meczet Nuruosmaniye
- Meczet Rüstema Paszy
- Meczet Dolmabahçe

Przypisy

1. Witold Szolginia: *Architektura*. Warszawa: Sigma NOT, 1992, s. 58, 59. ISBN 83-85001-89-1.
2. *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 193.
3. *Hagia Sophia: zamiast muzeum będzie meczet* (https://histmag.org/Hagia-Sophia-zamiast-muzeum-bedzie-meczet-20940), histmag.org [dostęp 2020-07-15].
4. *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 195.
5. Donald M. Nicol, *Konstantyn XI ostatni cesarz Bizancjum*, Gdańsk 2004, s. 65.
6. Stambuł – bazylika Hagia Sophia z VI wieku (http://albumromanski.pl/album/stambul-bazylika-hagia-sophia-z-vi-wieku). W: *Album Romański* [on-line]. [dostęp 2015-05-11].
7. History (https://web.archive.org/web/20150502210747/http://ayasofyamuzesi.gov.tr/en/history) (ang.). Hagia Sophia Museum. [dostęp 2015-05-12]. [zarchiwizowane z tego adresu (http://ayasofyamuzesi.gov.tr/en/history)].
8. Dome Angel Figures (http://ayasofyamuzesi.gov.tr/en/mosa-dome-angel-figures) (ang.). W: *Hagia Sophia Museum* [on-line]. [dostęp 2015-05-12].
9. Discovery, History and Conservation – the Christ Deesis Mosaic in Hagia Sophia (http://www.pallasweb.com/deesis/history.html) (ang.). Bob Atchison. [dostęp 2015-05-12].
10. magia hagia sophii (http://butterfield-reignbeau.blogspot.com/2011/06/magia-hagia-sophii.html). W: *Notes małego historyka sztuki* [on-line]. [dostęp 2015-05-11].
11. Hagia Sophia, Istanbul (http://www.sacred-destinations.com/turkey/istanbul-hagia-sophia) (ang.). [dostęp 2015-05-12].
12. *ETAP PIERWSZY: ANKARA – ISTAMBUŁ 28-29 XI* (https://papiez.wiara.pl/doc/378691.ETAP-PIERWSZY-ANKARA-ISTAMBUL-2829-XI), papiez.wiara.pl [dostęp 2020-07-14].
13. *Benedykt XVI w Hagia Sophia* (https://papiez.wiara.pl/doc/374083.Benedykt-XVI-w-Hagia-Sophia), papiez.wiara.pl [dostęp 2020-07-14].
14. *Papież w Błękitnym Meczecie i w Hagia Sofia w Stambule* (https://www.radiomaryja.pl/informacje/papiez-w-blekitnym-meczecie-i-w-hagia-sofia-w-stambule/), radiomaryja.pl, 14 listopada 2014 [dostęp 2020-07-14].
15. Czy Hagia Sophia zostanie meczetem? (http://web.archive.org/web/20160714162952/http://wiadomosci.onet.pl/prasa/czy-hagia-sophia-zostanie-meczetem/8g58yc). Onet, 13 lipca 2016. [dostęp 2016-07-24]. [zarchiwizowane z tego adresu (http://wiadomosci.onet.pl/prasa/czy-hagia-sophia-zostanie-meczetem/8g58yc)].
16. *Hagia Sophia znów będzie meczetem? Jest decyzja sądu i dekret Erdogana* (https://www.rmf24.pl/fakty/swiat/news-hagia-sophia-znow-bedzie-meczetem-jest-decyzja-sadu-i-dekret,nId,4603827), rmf24.pl [dostęp 2020-07-10] (pol.).

17. Radio Szczecin, *Papież zasmucony zamianą muzeum Hagia Sophia w meczet* (http://6/,408745,papiez-zasmucony-zamiana-muzeum-hagia-sophia-w-m), Papież zasmucony zamianą muzeum Hagia Sophia w meczet, 12 lipca 2020 [dostęp 2020-07-18] (pol.).
18. Erdoğan leads first prayers at Hagia Sophia museum reverted to mosque (https://www.theguardian.com/world/2020/jul/24/erdogan-prayers-hagia-sophia-museum-turned-mosque). W: *The Guardian* [on-line]. theguardian.com/, 24 lipca 2020. [dostęp 2020-07-24].
19. *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 194.
20. *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 195.
21. Hans-Wilhelm Haussig, *Historia kultury bizantyńskiej*.

Linki zewnętrzne

- http://www.byzantium1200.com/hagia.html – rekonstrukcja świątyni z czasów bizantyjskich

Źródło: „https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Hagia_Sophia&oldid=60489903”

Tę stronę ostatnio edytowano 26 lip 2020, 23:28. Tekst udostępniany na licencji Creative Commons: uznanie autorstwa, na tych samych warunkach (http:https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.pl), z możliwością obowiązywania dodatkowych ograniczeń. Zobacz szczegółowe informacje o warunkach korzystania (http:https://foundation.wikimedia.org/wiki/Warunki_korzystania).